

УДК 821.161.2(091)"185/189"

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2026.45.3.42>

ЄВРОПЕЙСЬКІ КОДИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

EUROPEAN CODES OF UKRAINIAN LITERATURE OF THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

Матушек О.Ю.,*orcid.org/0000-0003-3192-0013**доктор філологічних наук, доцент,**завідувач кафедри історії української літератури**Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*

Ця стаття присвячена українській літературі другої половини ХІХ століття. Об'єктом дослідження у ній є тексти поезій Ю. Федьковича й П. Куліша, які репрезентують тенденції в українській літературі, що розвивалася в двох імперіях, Австрійській і Російській. Предметом дослідження є присутність європейських кодів в текстах цього періоду.

Ми прийшли до висновку, що українські письменники вводили до творів знаки й сюжети європейського культурного тексту, незважаючи на імперативність критики й цензури. Для П. Куліша імена відомих творців були місткими знаками, у діалозі з якими він розгортав свої ідеї. Для Ю. Федьковича європейський простір позначав місце мілітарного хронотопу, у якому опинилися герої. Мистецькі коди пронизують його інтимну лірику, де адресатом є лірична героїня. Сюжети німецьких балад у Ю. Федьковича представляли адаптацію зовнішньої рецепції українських героїв у романтичній парадигмі. Українська спільнота готова була чути й читати світову та європейську поезію своєю мовою, що й бачимо у перекладах П. Куліша, С. Руданського та ін. У 70-ті роки ХІХ століття тема освіти як такої, інтелігенції, жіночої освіти й емансипації активно входила в літературу й розгорталася спочатку в українському просторі, а далі – сягнула Цюріха й Відня в творчості Олени Пчілки. Симптоматично, що з роками європейських кодів в українській літературі ставало дедалі більше, а їхні функції урізноманітнювалися. Назривала зміна канону. В українській літературі склалася особлива ситуація, коли, з одного боку, ознаки нової мистецької парадигми з'являлися задовго до її усвідомлення культурою як домінуючої, а з другого – романтична художня картина існувала паралельно з реалістичною.

Ключові слова: текст, культурний код, народництво, хронотоп, канон, Ю. Федькович, П. Куліш, Олена Пчілка.

This publication is devoted to Ukrainian literature of the second half of the 19th century. The object of research in it is the texts of poems by Y. Fed'kovych and P. Kulish, which represent trends in Ukrainian literature that developed in two empires, the Austrian and the Russian.

The study examines the presence of European codes in the texts of this period. We have concluded that Ukrainian writers introduced elements and motifs from European cultural texts into their works, despite the imperatives of criticism and censorship. For P. Kulish, the names of famous creators were meaningful symbols, in dialogue with which he developed his ideas. For Y. Fed'kovych, the European space represented a place of military chronotope in which the heroes found themselves. Artistic codes permeate his intimate lyrics, where the addressee is the lyrical heroine. The plots of German ballads in Y. Fed'kovych's works represented an adaptation of the external reception of Ukrainian heroes in the romantic paradigm. The Ukrainian community was ready to hear and read world and European poetry in their own language, as evidenced by the translations of P. Kulish, S. Rudans'kyi, and others. In the 1870s, the themes of education, the intelligentsia, women's education, and emancipation actively entered literature and first unfolded in the Ukrainian space, then reached Zurich and Vienna in the works of Olena Pchilka. It is symptomatic that, over the years, European codes have become increasingly prevalent in Ukrainian literature and have diversified in function. A change in the canon was brewing. A special situation has developed in Ukrainian literature, when, on the one hand, signs of a new artistic paradigm appeared long before its recognition by culture as dominant. On the other hand, romantic artistic painting existed alongside realistic painting.

Key words: text, cultural code, populism, chronotope, canon, Yu. Fed'kovych, P. Kulish, Olena Pchilka.

Постановка проблеми. Друга половина ХІХ століття – це особливий період в історії української літератури, який має як свої стійкі типові риси, так і винятки. І сучасні літературознавці, й тодішні письменники та літературні критики характеризували його як народницький. Відтак вони виділили його провідні характеристики й тенденції розвитку. Це були І. Нечуй-Левицький, М. Драгоманов, І. Франко та інші. Узагальнила й підсумувала спостереження тодішніх літера-

турних критиків Соломія Павличко. Дослідниця визначила народництво і як політичну ідеологію, і як спосіб художнього існування літератури, і як теоретичне осмислення культури, і як форму критики, і як культурний дискурс [7, с. 27-28].

У висновках вченої для нас важливі певні моменти: 1. Основним предметом зображення в літературі цього періоду є народ. 2. Народницькі тексти відображали класову позицію селянства. 3. Народницький дискурс представлений традицій-

ними або автономними художніми структурами, романтико-народницькою ідеологією, дидактичними та етнографічними формами, використаням розмовної, а не писаної мови [7, с. 29].

Інший відомий дослідник-компаративіст Дмитро Наливайко, вписавши літературу цього періоду в комунікативну ситуацію, поділяє думку Д. Чижевського про неї як «літературу неповної нації» й розгортає свою концепцію, констатує, що «в Україні на середину XIX століття сфера національного життя звужилася до нижчих верств населення, передусім селянства», яке було й носієм української мови, й основною базою української літератури, й головним її адресатом [5, с. 280]. Змістовий, сюжетно-тематичний рівень української літератури, на думку автора, характеризується домінуванням селянської теми [5, с. 282]. Щодо автора дослідник писав, що він також був «включений у селянський світ» [5, с. 293].

Народництво цікавило С. Павличко як контекст і платформа, на фоні яких вигідно виокремлюються риси модернізму. Нас же цей період цікавить не в канонічних його ознаках, а в порушеннях народницької норми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

С. Павличко бачила ці нові риси ще в пізньому українському романтизмі 60-х років XIX ст. й зазначала наступне: «Там, де хоч у зародку з'являється гасло «штуки для штуки», там, де в ролі головного читача й адресата висувається інтелігенція, там, де починаються переспіви й переклади з західних літератур, відкривається естетичний простір для формування художніх принципів та систем іншого, ненародницького спрямування й, відповідно, ненародницького дискурсу» [7, с. 38].

Звісно, що тема, за яку ми взялися, заширока для однієї статті. Якщо підійти до неї за парадигмою Соломії Павличко, то необхідно сказати, що українські автори другої половини XIX століття перекладали твори зарубіжної літератури. П. Куліш переспівав 15 псалмів та впорядкував збірку «Позичена кобза» (1897), до якої включив твори Гайне, Гете, Шіллера й Байрона [4].

С. Руданський зробив низку перекладів з польської, сербської, німецької, латинської й грецької мов [9]. Навіть народовська преса визначала переклад одним із напрямків своєї діяльності. Скажімо, часопис «Нива», що виходив протягом кількох місяців 1865 року у Львові, надрукував першу дію «Гамлета» й поезії Гайне. П. Куліш мав намір перекласти українською всю драматургічну спадщину В. Шекспіра й почав його вті-

лювати в життя. 1882 року у Львові побачив світ перший том цього проекту з назвою «Шекспірові твори», який удоступнив для українського читача п'єси «Отелло», «Троїл та Крессіда», «Комедія помилок» [6, с. 681].

Дмитро Наливайко в літературі досліджуваного періоду виділяє тему інтелігенції, яка «трактувалася специфічно, з висуненням на перший план національної проблематики» [5, с. 282]. Варто звернути увагу, хто саме цю тему розгортав. І. Нечуй-Левицький – син священника, випускник Київської духовної Академії, вчитель. У романах «Хмари» та «Причепи» він піднімав проблеми освіти та української інтелігенції. Олена Пчілка як представниця дворянства послідовно розкрила їх в оповіданнях «Біла кицька», «Півтора оселедця» та повісті «Товаришки». В останній авторка торкається проблем жіночої емансипації та жіночої освіти за кордоном. Вона розімкнула художній простір української літератури й шляхетно ввела до нього Швейцарію, з розкішними романтичними пейзажами, освітніми установами, відображенням процесу освіти, дискусіями молодого української інтелігенції. Слідом за Оленою Пчілкою (або й паралельно) почнуть творити О. Кобилянська, Н. Кобринська та ін. Олена Пчілка послідовно іронізувала з гіпертрофованих патріархальних засад розподілу обов'язків у сім'ї. Вона вперше в українській літературі звернулася в текстах до жіночої аудиторії [8].

Для вивчення присутності європейської культури в текстах українських авторів вважаємо за доцільне використати поняття «культурний код», який розуміємо як «чужий голос», згідно з роботою Р. Барта «S/Z» [13]. Дослідник визначає культурні коди як цитаті, витяжки з якоїсь сфери знання або людської мудрості. Зазвичай їх класифікують за типом цитованого знання, а саме – фізичного, фізіологічного, медичного, психологічного, літературного, історичного. Це – перспектива цитаті, марево, зіткане зі структур, слід того, що вже було [13]. **Нашим завданням** буде з'ясувати, як звучать голоси інших культур в українській народницькій літературі. Розглянемо це на прикладі текстів другої половини XIX століття, написаних як на сході, так і на заході України, розділеної між двома імперіями. На жаль, в українському літературознавстві так склалося, що реалістичний період на сьогодні, мабуть, найменш популярний й вивчається в локальних осередках. Скажімо, постать і творчість Юрія Федьковича – об'єкт уваги передусім чернівецьких вчених. Представниця цього наукового кола Лідія Ковалець детально вивчає життєвий шлях Буковинського Солов'я, що пред-

ставлено в її статтях і монографіях [2; 3]. Джерела поезії П. Куліша ще чекають на сучасне монографічне дослідження, але цієї проблеми торкався Микола Зеров у передмові до видання «Від Куліша до Винниченка», відзначивши роль західних поетів у творчому шляху поета [1, с. 26-27; 37-41].

Виклад основного матеріалу. Перша збірка П. Куліша «Досвітки. Думи і поеми» (1862) традиційно народницька. Тут автор – козакофіл, кобзар, що взявся за перо після смерті Тараса Шевченка. Він звернувся до тем козацтва, побратимства, патріархального життя. На основі цієї збірки дослідники назвали Куліша епігоном Шевченка. Він і сам цього не заперечував. Але в традиційний народницький дискурс вривається європейський культурний струмінь. Скажімо, поезія «До Данта, прочитавши його поему “Пекло”» – зразок рецепції світового шедевра, в котрому автор декларує серйозне сприйняття тексту. В образі твору Данте Куліш вкладає власний зміст, актуальний на той момент не тільки для України, але й для східної Європи:

З твого серця вийшли ті оповідання

Нехай усі люди тії болі чують;

Нехай усі землі, всі язика знають,

Як великі душі за весь мир горюють [4, с. 268].

Якщо у Данте ті, хто наповнював Пекло, – грішники, то у П. Куліша – це страдники за людство. Саме ця поезія демонструє, що наш автор дивився на світ крізь «шевченкові окуляри»: згадаймо поему «Сон», а саме – картину Сибіру: «Заворушилася пустиня, / Мов із тісної домовини / На той останній страшний суд / Мертвці за правдою встають» [12, с. 184]. Відтак показовим тут є накладання національного, шевченкового і світового. Скажімо, у Ю. Словацького такими страдниками є польські засланці до Сибіру, учасники повстань проти російського поневолення [10].

У збірці «Хуторна поезія», що вийшла друком у Львові в 1882 році, П. Куліш уже козакофоб, який будь-які повстання й війни вважає руйнацією культури. Цю свою нову точку зору він висловлює і в поезії «До Шекспіра». У цього тексту – два адресати – Шекспір та український народ. Перший – представник рафінованої англійської культури, а другий – дикої української. Основна характеристика народу дається через описові конструкції й зводиться до значення «руїтника»: прибудда степовий, наслідник робизацький, правнуки хижачькі [4, с. 385]. Шекспір тут виступає знаком європейської культури, позитивним краєм опозиції «культурний-дикий». При

його зображенні П. Куліш користується напруженнями різних дискурсів, історичного, художнього й літературного:

З культурників найбільший воєвода:

Ти – пишний цвіт і плід великого народа.

Дай очі правнукам хижачьким просвітити,

Твій розум праведний сліпим благовістити

[4, с. 385].

Семантика «дикості й розбишацтва» пов'язана у поета з духовною й розумовою сліпотою. Саме в цей час П. Куліш став деміфологізатором романтичного сприйняття козащини в українській літературі.

Культурний кордон між своїм і чужим проходив у самій родині поета й письменника Юрія Федьковича. Його мати народилася в сім'ї православного священника Ганіцького, а батько сповідував католицьку віру. З одного боку, Ю. Федькович вважається одним із найпопулярніших епігонів Т. Шевченка. Водночас він, особливо в ранній період творчості, писав німецькою мовою й перебував під естетичним впливом німецьких романтиків. Сюжети про жовнірів українського походження він розгортав на фоні Італії («Таліанка»), Сербії («Сафат Зінич»), Румунії («Штефан Славич») та інших локацій Австрійської імперії [11, т. 2]. Європа тут здебільшого показана як «чужа сторона», куди український жовнір потрапляє не зі своєї волі, а через мілітарну політику імперії, як, скажімо, у поезіях «Флояра», «Марш на Італію», «Під Кастенедолев» [11, т. 1]. Цей простір тісно пов'язаний із мотивами дороги, втечі, походу, туги за рідним краєм або вписаний в опозицію «батьківщина – чужина» («Старий жовняр», «Дезертир», «У Вероні»). Поезія «Співак» (1868) є переспівом твору Ф. Шіллера «Поділ землі». Про покликання поета тут говориться у формі буковинської казки. Засновком до мікросюжету є Божий анонс про те, що Він наділить усіх людей за їхнім бажанням. Поет вдається до риторичного прийому розділення цілого. Відтак під час Божого поділу землі «Гуцул вхопив полонину, / Мужик хапнув поле, / Циган – клевець та ковало, Дяк сів серед школи» [11, т.1, с. 171-172]. Серед присутніх був і Співак, якому даровано рай і волю. Відтак Юрій Федькович актуалізує романтичну концепцію творчості, за якою поет – це людина вільна від усього матеріального й приземленого, обертається в сакральній сфері й проповідує «волю святу» [11, т. 1, с. 172].

Цей автор запозичив і деякі баладні сюжети. Образ Юрія Гінди в однойменному творі взятий з твору німецького письменника Ернста

Нейбауера. Сюжет балади тримається на мелодраматичній лінії з любовним трикутником, де дві сестри полюбили Гінду, а він їх обох відразу. Кульмінація балади по-готичному моторошна: сестри отруюють одна одну, а Гінда божеволіє. Події й образи змальовано в романтично-побутовому плані. Тут використано елементи близнюкового міфу: дівочі образи виконують у тексті однакову функцію [11, т. 1, с. 87-91]. Цей же сюжет обробив Ю. Федькович іще раз й назвав твір «Шипітські берези» (1863) [11, т. 1, с. 145-151].

Своїй коханій Емілії Марошані Ю. Федькович присвятив поетичне німецькомовне вітання «До Емілії»¹. Вірш можна розділити на дві частини: перша присвячена ідеалізації й панегіризації головної героїні. Почуття ліричного героя виражені через метафори-звертання «трояндова принцесо», «рідкісна перлино» [11, т. 1, с. 427]. Ліричний герой говорить з Іспанії, насичуючи поезію її культурними й географічними кодами на зразок «підніжжя Сінтра-гір», «вітрець з Аранхуеса», «із Саламанки» [11, т. 1, с. 427]. Він бідкається, що не може знайти пісню, гідну адресатки. Друга частина поезії – це стилізована молитва до Мадонни Мурільйо, одного з найвідоміших митців епохи Бароко:

Піду я в Компостелу, де прекрасну
Мурільйову Мадонну має храм,
Й за тебе, о її подобо ясна,
Молитви найпалкіші я віддам [11, т. 1, с. 429].
Вірш сповнений риторичних звертань

і запитань:

«Свята Мадонно, – буду я благати, –
Скажи, яку візьмеш від мене дань?
Чи маю квіти я, чи серце дати,

Щоб берегла її ти від страждань?» [11, т. 1, с. 429].

Ця частина поезії нагадує молитву за змістом і за формою. Для неї характерні звертання та прохання до Бога і Мадонни. Молитовний дискурс представлений накопиченням дієслів у формі наказового способу другої особи у ролі прохання: охороняй, допомагай, не забудь, навчи [11, т. 1, с. 429]. Текст Ю. Федьковича позбавлений канонічності й сповнений найщиріших почуттів і побажань на адресу ліричної героїні:

Охороняй її, Мадонно гожа,
І будь ти з нею всюди повсякчас.
Хай розцвітає ця північна рожа,
Яку ніхто не бачив ще у нас [11, т. 1, с. 429].

Прохання до Мадонни часом перериваються коментарями ліричного героя:

Та вже коли прийдеться їй терпіти,
Бо тут нікого муки не минуть,
Ти ласкою небесною зігріти
Її, Мадонно мила, не забудь.
Вели ти їй по квітах лиш ходити,
Коли ж чека її тернистий шлях,
Навчи її до тебе так молитись,
Як нині я молюся у сльозах [11, т. 1, с. 429].

Очевидно, що місце, звідки говорить ліричний герой, – бажаний простір для його перебування. Це – хронотоп, який розмикав імперські межі й занурював у природну, мистецьку, культурну й духовну атмосферу теплої Іспанії.

Отже, ми прийшли до **висновку**, що українські письменники вводили до творів знаки й сюжети європейського культурного тексту, незважаючи на імперативність критики й цензури. Для П. Куліша імена відомих творців були місткими знаками, у діалозі з якими він розгортав свої ідеї. Для Ю. Федьковича європейський простір здебільшого позначав місце мілітарного хронотопу, у якому опинилися герої. Мистецькі коди пронизують його інтимну лірику, де адресатом є лірична героїня. Сюжети німецьких балад у Ю. Федьковича представляли адаптацію зовнішньої рецепції українських героїв у романтичній парадигмі. Українська спільнота готова була чути й читати світову та європейську поезію своєю мовою, що й бачимо у перекладах П. Куліша, С. Руданського та ін. У 70-ті роки XIX століття тема освіти як такої, інтелігенції, жіночої освіти й емансипації активно входила в літературу й розгорталася спочатку в українському просторі, а далі – сягнула Цюріха й Відня в творчості Олени Пчілки. Симптоматично, що з роками європейських кодів в українській літературі ставало дедалі більше, а їхні функції урізноманітнювалися. Назривала зміна канону. В українській літературі склалася особлива ситуація, коли, з одного боку, ознаки нової мистецької парадигми з'являлися задовго до її усвідомлення культурою як домінуючої. А з другого – романтична художня картина існувала паралельно з реалістичною.

Звичайно, цю тему тільки почали досліджувати українські літературознавці. Перспективи продовження її я бачу у детальному вивченні перекладів та переспівів творів європейських авторів українською мовою, студіюванні епіграфів-цитат та присвят та їх взаємодії з текстами, уважному читанні та коментуванні текстів, насичених європейськими кодами, вивченні динаміки зміни образу автора й читача, дослідженні явних та прихованих запозичень в текстах української літератури другої половини XIX століття.

¹ Використовуємо переклад Б. Гавришкова, уміщений у двотомник Ю. Федьковича [11, т. 1, с. 425-429].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Зеров М. Поетична діяльність Куліша. *Від Куліша до Винниченка. Нариси з новітнього українського письменства*. Київ : Культура, 1929. С. 5-46.
2. Ковалець Л. Сторінками життя і творчості Юрія Федьковича. Чернівці : Рута, 2005. 165 с.
3. Ковалець Л. Юрій Федькович: історія розвитку творчої індивідуальності письменника: монографія. Київ : ВЦ «Академія», 2011. 440 с.
4. Куліш П. Твори : в 2 т. Київ : Наукова думка, 1994. Т.1 : Прозові твори. Поетичні твори. Переспіви та переклади. 752 с.
5. Наливайко Д. Типологія української реалістичної літератури на європейському тлі. *Теорія літератури й компаративістика*. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2006. С. 277-312.
6. Нахлік Є. Примітки. Куліш П. *Твори*: в 2 т. Київ : Наукова думка, 1994. Т. 1 : Прозові твори. Поетичні твори. Переспіви та переклади. 752 с.
7. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі: монографія. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : Либідь, 1999. 447 с.
8. Пчілка О. Маскарад. Харків : Vivat, 2026. 528 с.
9. Руданський С. Твори: в 3 т. Київ : Наукова думка, 1973. Т. 2-3.
10. Словацький Ю. Ангеллі. *Дзвони зимою*: Антологія польської поезії. Київ : Основи, 2000. С. 76-106.
11. Федькович Ю. Твори: в 2 т. Київ : Дніпро, 1984. Т. 1: Поезії. 463 с.
12. Шевченко Т. Повне зібрання творів У 12 т. Київ : Наукова думка, 1989. Т.1 : Поезії, 1837-1847 рр. 528 с.
13. Barthes R. *S/Z* / transl. by R. Miller. New York : Noonday Press, Farrar, Strauss i Giroux, 1974. 292 p. URL: https://archive.org/details/sz00bart_0/page/n1/mode/1up (дата звернення: 21.02.2026).

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Дата першого надходження статті до видання: 26.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 30.03.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 07.05.2026